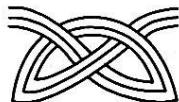

UDK 902
ISSN 1330-0644
VOL. 17./2000.
ZAGREB, 2000.

Prilozi

Instituta za arheologiju u Zagrebu

Reljefni prikaz ženskog lika na posudama starčevačke kulture

Relief Images of Female Figures on Starčevo Culture Vessels

Izvorni znanstveni rad
Prapovijesna arheologija

*Original scientific paper
Prehistoric archaeology*

Dr. sc. KORNELIJA MINICHREITER

Institut za arheologiju
Ul. grada Vukovara 68
HR - 10000 Zagreb

UDK/UDC 903.23(497.5) "6343"

Priljeno/Received: 2000.05.10.

Prihvaćeno/Accepted: 2000.06.21.

U naseljima starčevačke kulture, među brojnom glinenom produkcijom, otkriveni su, premda malobrojni, raznovrsni kulni predmeti: statuete, kulne svjetiljke i amajlije. U 66 evidentiranih starčevačkih naselja na tlu Hrvatske, na samo četiri primjerka otkriveni su prikazi ženskih likova s uzdignutim rukama na molitvu, izvedeni u niskom reljefu. Otkrića antropomorfnje plastike u ranoneolitičkim naseljima u širem kompleksu starčevačke kulture, unatrag dvadeset godina, upotpunilo je sliku stilskog razvitka ženske figure, na gotovo svim njezinim razvojnim fazama.

U početnim fazama razvitka starčevačke kulture (od monokroma do lineara B) i prvim fazama Körös kulture, prikaz ljudskih (ženskih) likova na glinenom posudu stilski je ujednačen i znatno se razlikuje od kasnijih faza (Slavonski Brod i Vinkovci, Ervenica - linear A). Likovi su izvedeni plastičnom trakom, stilizirani i jednostavni bez spolnih atributa. Jedna ili dvije ruke dignute su na molitvu, što ukazuje da je ranoneolitički čovjek u svojim razmišljanjima i kulnim obredima htio naglasiti svoju molitvu prirodnim silama za dobar urod i plodnost stoke, o kojima je ovisio njihov opstanak. Na reljefnom prikazu iz Sarvaša (linear B/girlandoid), označeni su spolni atributi, a na primjerku iz Vinkovaca, "Cibalae banka" (linear B/spiraloid B) lik ima steatopigne bokove, jedna ruka je okrenuta prema gore, a druga prema dolje. Tako u kasnim - klasičnim fazama razvitka starčevačke kulture (od lineara B do spiraloida B), na ovim likovima nije više naglašena molitva nego plodnost i rađanje, što ukazuje, tijekom ranog neolitika, na novo vjerovanje i jačanje kulta Božice - majke - praroditeljice.

Ključne riječi: neolitik, Hrvatska, starčevačka kultura, reljef, posude, ženske figure.

U proteklih deset godina, po prvi put istraživana su najstarija naselja na tlu Hrvatske, koja pripadaju ranoj fazi razvitka starčevačke kulture - fazi linear A. Tijekom 1989. i 1990. g. istraženo je manje "obrtičko" naselje u Zadubravlju¹ (MINICHREITER, 1992. a, 35.-39.), a od 1997. g. provode se svake godine sustavna istraživanja u Slavonskom Brodu², gdje je otkriven dio velikog naselja unutar kojega je posto-

jao ograđen i izdvojen obredno-upokni prostor (MINICHREITER, 1999., 25.-29.; ista, 1999. a, 5.-20.). Prije ovih otkrića prva dva stupnja monokrom i linear A postojali su samo teoretski u razvitku starčevačke kulture u Slavoniji (DIMITRIJEVIĆ, 1974., 82., 83.; isti, 1979., 242.-243.). Ova istraživanja promijenila su sliku razvitka prvih kultura južnapanonskog prostora tijekom ranog neolitika i otkrila naselja s brojnim inventarom, među kojima se ističu keramički predmeti umjetnički oblikovani.

Početkom neolitika prapovijesne zajednice osnivaju stalna naselja oko kojih na obližnjim suhim zemljištima započinju proizvoditi hranu za svoj opstanak. To je vrijeme prvih početaka zemljoradnje, kada se oblikuju obradive površine zemljišta i pašnjaci za pripitomljavanje divljih ži-

¹ Radovima su rukovodili dr. sc. K. Minichreiter, tadašnja djelatnica Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, Jesenka Miškov i Josip Ložuk, arheolozi Muzeja broskog Posavlja u Slavonskom Brodu

² Radove obavlja dr. K. Minichreiter iz Instituta za arheologiju u Zagrebu u suradnji s Jesenkom Miškov, Josipom Ložukom i Lidijom Miklik-Ložuk, arheolozima Muzeja broskog Posavlja u Slavonskom Brodu

votinja. Analiza animalnih ostataka iskopanih tijekom prve godine istraživanja u ranostarčevačkom naselju u Slavonском Brodu (TRBOJEVIĆ-VUKIČEVIĆ, BABIĆ, 1999., 63.-70.) ukazuje na proces domestikacije u doba ranog neolitika na našim prostorima, pa su u zemunicama i jamama pronađeni ostaci kosti divljih malih i velikih preživača (jelen, srna), svinje, malih glodavaca i ribe, a određen postotak pripada domaćim malim preživačima (ovca, koza) i domaćim velikim preživačima (govedo). Ovo dokazuje da su uz lovačko-skupljačku tradiciju prvi stanovnici nastojali osigurati što veću plodnost zemlje i životinjskih vrsta radi proizvodnje hrane kao glavne osnove njihova opstanka. Uz proizvodnju hrane bilo je veoma važno njezino pripremanje i čuvanje što je omogućilo početak izrade i pečenje glinenog posuđa, kao veliko dostignuće koje je obilježilo doba neolitika, a održalo se do današnjih dana. Uz novi način života i stvaralaštva razvijala se i složeniji religiozni život, jer je čovjek uočio svoju izravnu ovisnost o godišnjim dobima i prirodnim silama. Neolitički zemljoradnik direktno je zavisio od zemlje, sunca i kiše i nakon ukapanja sjemena u zemlju dugo se moralo čekati do žetve. Ovo čekanje dobrog uroda neolitički zemljoradnik simbolički je izrazio plitkim reljefom na glinenom posudu u liku ljudske figure koja moli (ŠIMIĆ, 1995., 6.).

U naseljima starčevačke kulture, premda malobrojni, otkriveni su raznovrsni kulturni predmeti: statuete, žrtvenici, kulturne svjetiljke i amajlije (MINICHREITER, 1992., 7.-22.; MARKOVIĆ, 1993., 49.; KRZRNARIĆ-ŠKRIVANKO, 1996., 40.-42.). Među brojnim glinenim posuđem, u 66 evidentiranih starčevačkih naselja na našem području na samo četiri primjerka, otkriveni su prikazi ženskih likova u stavu molitve s uzdignutim rukama, izvedeni u niskom reljefu. Prvi reljefni prikaz otkriven je u Sarvašu - 1942./1943. g. (SCHMIDT, 1945., 128., sl. 85., sl. 74.; DIMITRIJEVIĆ, 1974., T. IV., 9.; DIMITRIJEVIĆ, 1979., 246.; ŠIMIĆ, 1995., 9.), druga dva u Vinkovcima na lokaciji "Cibalae banke" - 1977./1978. g. i ul. M. Gupca 4 - 1995. g. (KRZRNARIĆ-ŠKRIVANKO, 1999., 81.), a najnoviji u Slavonском Brodu na "Galovu" - 1998. g. (MINICHREITER, 1999., 27., sl. 2.).

Tijekom 1942. i 1943. g. njemački arheolog R. R. Schmidt istraživao je "Gradac" ili "Vlastelinski brijeg" u Sarvašu koji se nalazi na desnoj obali Drave, 12 km istočno od Osijeka (SCHMIDT, 1945., 127.-131., 184.-185.; DIMITRIJEVIĆ, 1974., T. IV.; MINICHREITER, 1997., 21.-22.). Na istaknutom brežuljku - tellu, koji je dugačak 185. a širok 175 m (visine 15 m), R. R. Schmidt je na istraženoj površini od 700 m² otkrio višeslojno prapovijesno, antičko i srednjovjekovno naselje, koje seže u dubinu 8,20 m. U slojevima I. a i I. b od 4,90 m do 8,20 m, koje R. R. Schmidt opisuje kao neolitički horizont (SCHMIDT, 1945., 184.-185.). S. Dimitrijević pregledom materijala izdvaja starčevački sloj na dubini od 5,80 do 4,80 m (DIMITRIJEVIĆ, 1969., 14.). Daljnjom analizom arheološke građe, uz koju se, na žalost, nije sačuvala i popratna dokumentacija, S. Dimitrijević uvrštava nalaze iz Sarvaša u ranoklasične faze starčevačke kulture - girdlandoid (DIMITRIJEVIĆ, 1974., T. IV.), a u svojim daljnjim radovima točnije datira ove nalaze u prijelazno razdoblje od stupnja linear B u girdlandoid (DIMITRIJEVIĆ, 1979., 246.-247.). Među glinenim posuđem iz starčevačkog sloja u Sarvašu, izdvaja

se dio veće posude grube fakture na kojoj je reljefno prikazana ženska figura s raširenim rukama, savijenim u laktu i okrenutim prema gore na molitvu (sl. 3.). Glava i vrat su stupasti, a na glavi su označene oči i obrve s dva para paralelnih kratkih vodoravno urezenih linija. Između njih je malo ispupčenje - nos, dok usta nisu označena. Glava je na svojem gornjem dijelu polukružno oblikovana i na njoj je prikazana kosa okomitim snopovima urezanih linija. Prsti na rukama su rašireni, a grudi označene malim ispupčenjima na tijelu između ramena. Noge i stopala su rašireni i ukrašeni urezanim okomitim nizom okrenutog slova "V". Između nogu, naglašeno je i realistički prikazano žensko spolovilo. Visina ulomka je 13,6 cm, a nađen je u starčevačkom sloju na dubini od 5,60 m (SCHMIDT, 1949., T. 74., 4.; DIMITRIJEVIĆ, 1974., T. IV., 9.; MINICHREITER, 1992., a, 43., sl. 21., 8.; ŠIMIĆ, 1995., 9., 47.; DIMITRIJEVIĆ, TEŽAK-GREGL, MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1998., 72., sl. 6.).

Dva primjerka reljefnog prikaza ljudskog lika na glinenom posudu otkriveni su u Vinkovcima pri zaštitnim istraživanjima na lokaciji poslovne zgrade "Cibalae banke" (prije "Jugobanka") i u predjelu Ervenice u ul. M. Gupca 4 (KRZRNARIĆ-ŠKRIVANKO, 1994., 38.-39.; ista, 1999., 81., kat. jed. 10 i 11).³ Lokacija "Cibalae banke" nalazi se na zapadnom dijelu višeslojnog velikog tella na lijevoj obali Bosuta u središtu Vinkovaca. U velikim zaštitnim istraživanjima 1977. i 1978. g. (DIMITRIJEVIĆ, 1979., 239.-240.; ISKRA-JANOŠIĆ 1984., 143.-147.; MINICHREITER, 1997., 24.), otkriveno je višeslojno naselje u kontinuitetu kroz prapovijest, antiku i srednji vijek. U najdonjim slojevima otkriveni su dijelovi naselja starčevačke kulture s radnim i otpadnim jamama i nekoliko grobova (KRZRNARIĆ-ŠKRIVANKO, 1999., 11.-12.). Među brojnim glinenim posuđem otkriven je ulomak veće posude, grublje fakture, s prikazom ženskog lika s raširenim rukama i nogama (sl. 4.). Na ulomku je očuvana glava, trup, dio lijeve noge i lijeva ruka, a uokolo glave površina posude je ukrašena u barbotin tehnici (KRZRNARIĆ-ŠKRIVANKO, 1999., 81., kat. jed. 10). Glava i vrat su stupasto oblikovani, oči su označene kratkim urezanim linijama koso prema dolje, nos je malo ispupčen, a usta označena malim kružnim udubljenjem. Ruke su raširene i savijene u laktu, a očuvana lijeva ruka okrenuta je prema gore. Na tijelu su između ramena s malim ispupčenjima označene grudi, a raširene noge su u svojem gornjem dijelu - bokovima jako proširene (steatopigine).

Po prvoj procjeni S. Dimitrijevića, nalazi starčevačke kulture iz ove lokacije najvjerojatnije pripadaju zadnjim fazama starčevačke kulture od lineara B do spiraloïda B stupnja (DIMITRIJEVIĆ, 1979., 247.-252.).

Ostaci starčevačkog naselja otkriveni su u Vinkovcima i na području Ervenice, na povišenoj lijevoj obali Bosuta, oko stotinjak metara jugoistočno od "Cibalae banke". Prvi nala-

³ Zahvaljujem kolegici Maji Krzrnarić-Škrivanko iz Gradskog muzeja u Vinkovcima na dopuštenju objave arheoloških nalaza i njihovih snimaka u boji

⁴ Zbog velike količine arheološke građe iskopane u brojnim radovima na području grada Vinkovaca, ovaj materijal nije mogao biti detaljno valoriziran

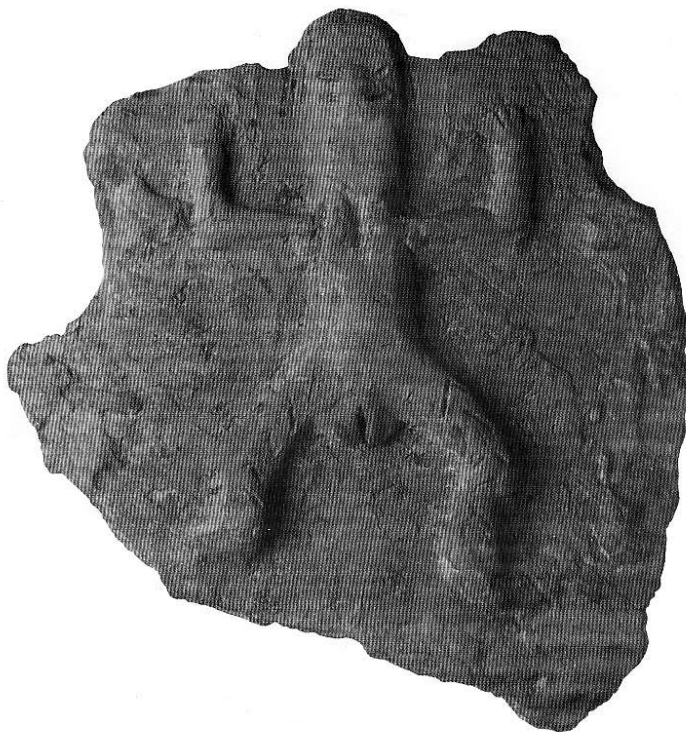
Sl. 1. Slavonski Brod, "Galovo" - linear A stupanj (snimio S. KOVAČEVIĆ)

Fig. 1 Slavonski Brod, "Galovo" - Linear A phase (photo: S. KOVAČEVIĆ)

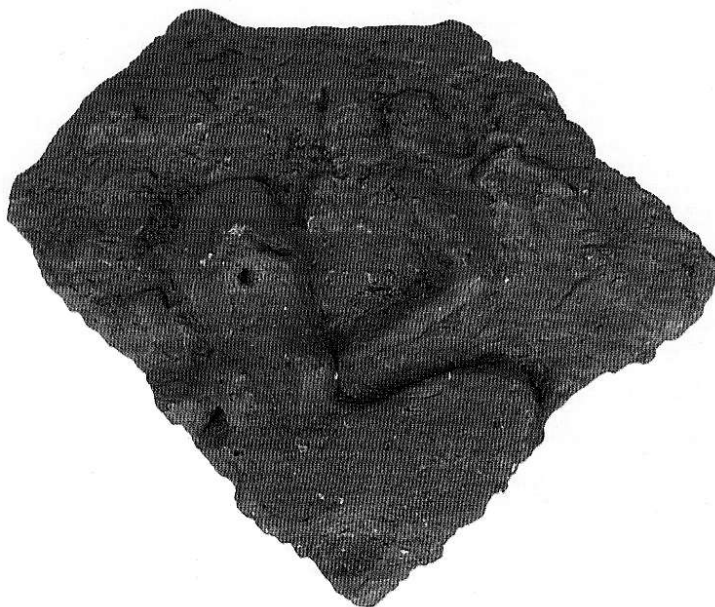
Sl. 2. Vinkovci, "Ervenica", ul. M. Gupca 4 - linear A/linear B (snimio D. BOTA)

Fig. 2 Vinkovci, "Ervenica", M. Gupca St. 4 Linear A/Linear B (photo: D. BOTA)

Sl. 3. Sarvaš, "Gradac ili Vlastelinski brijeg" - linear B/girlandoid (snimio M. Topić)

Fig. 3 Sarvaš, "Gradac or Vlastelinski brijeg" - Linear B/Girlandoid (photo: M. Topić)

Sl. 4. Vinkovci, "Cibalae banka" - linear B/spiraloid B (snimio D. BOTA)

Fig. 4 Vinkovci, "Cibalae Banka" - Linear B/Spiraloid B (photo: D. BOTA)

zi starčevačke kulture otkriveni su pri istraživanjima 1957. g. ispod naselja sopotske kulture (DIMITRIJEVIĆ, 1966., 38.-39.), a tijekom istraživanja 1995. g. na lokaciji u ul. M. Gupca 4, među glinenim posudom otkriven je ulomak veće posude s prikazom ljudske figure raširenih i uzdignutih ruku na molitvu (sl. 2.). Ulomak je visine 16 cm, a lik je prikazan u niskom reljefu, izveden plastičnom trakom s otiscima prsta (KRZNARIĆ-ŠKRIVANKO, 1999., 81., kat. jed. 11). Arheološka građa iz ove lokacije, prema prvoj procjeni vjerojatno pripada linear A/linear B stupnju starčevačke kulture⁵, a tome u prilog ide i velika sličnost u prikazu ljudske figure s onom iz Slavonskog Broda, čije naselje pripada linear A stupnju.

Najstariji primjerak ljudskog lika, reljefno prikazanog na glinenoj posudi, otkriven je u Slavonskom Brodu 1998. g., gdje se na zemljištu "Galovo" svake godine obavljaju sustavna arheološka istraživanja. U trogodišnjim radovima na istraženih 1575 m² površine (MINICHREITER, 1999. a, 7.) otkriven je dio velikog starčevačkog naselja s obredno-ukopnim prostorom, koji prema tipologiji arheološke građe pripada ranom stupnju razvitka ove kulture - linear A. U dijelu naselja, sjeverozapadno od ograđenog obredno-ukopnog prostora, bila je izgrađena velika stambena zemunica 037-040, koja je u svojoj neposrednoj blizini, na udaljenosti od 2 m, južno i jugozapadno, imala dvije plitke jame 041-042 i 043-044, približno iste veličine promjera, približno 2 m.⁶ U jami 041-042, pronađeni su ulomci keramike, skupina litičkih odbojaka, malo spaljenih životinjskih kosti, a posebno se ističe otkriće ulomka veće posude s reljefno izvedenim antropomorfnim likom (sl. 1.). Na glatkoj površini trbuha posude, aplicirana je traka s otiscima prsta, koja simbolički predstavlja ljudski lik (vjerojatno ženski) s uzdignutim rukama na molitvu.⁷ Visina ulomka je 16 cm i očuvan je samo prikaz ruku, glave, trupa i dio desne noge. Ulomak kao i cjelokupna arheološka građa ovog naselja pripada početnim stupnjevima razvitka starčevačke kulture - linear A, i za sada je najstariji prikaz ljudskog lika na keramici na našem tlu.

Određivanje spola ljudske figure, reljefno prikazane na keramičkom posudu, zbog stilizacije i simboličnog izražavanja nije uvijek moguće prepoznati. Likovi iz Sarvaša i Vinkovaca, "Cibalea banka", su nedvojbeno ženski, jer su ženski atributi realistički prikazani. Ljudske figure iz Slavon-

skog Broda i Vinkovaca, ul. M. Gupca 4, izvedeni trakom s otiscima prsta, vjerojatno isto prikazuju ženski lik, iako nemaju označene grudi. Usporedbom s reljefnim prikazima ženskih figura na drugim nalazištima starčevačkog kulturnog kompleksa, pretpostavljamo da je i na našim likovima iz Slavonskog Broda i Vinkovaca, ul. M. Gupca, u donjem dijelu tijela simbolički prikazan ženski spolni organ a ne muški, kao što bi na prvi pogled izgledalo.

Četiri ulomka keramičkih posuda s reljefnim prikazom ljudskog lika otkrivenih u starčevačkim naseljima na tlu Hrvatske, mogu se po svojim stilskim odlikama, načinu izrade i okolnostima nalaza u kontekstu ostale arheološke građe opredijeliti u kronološku tablicu razvitka starčevačke kulture:

- Slavonski Brod, "Galovo" - linear A
- Vinkovci, ul. M. Gupca 4 - linear A/linear B
- Sarvaš, "Gradac ili Vlastelinski brijeg" - linear B/girlandoid
- Vinkovci, "Cibalea banka" - linear B/spiraloid B

Slični primjerci reljefnog ukrašavanja na posudama (iako malobrojni s obzirom na veliku količinu ulomaka keramike) nađeni su, ne samo u naseljima starčevačke kulture, nego i na širem rasprostriranju starčevačkog kulturnog kompleksa.

Na lokalitetu "Donja Branjeвина" kod Deronja u Vojvodini (Jugoslavija), istražen je dio naselja s kulturnim jamama (KARMANSKI, 1979., 1.-18.), u kojima je u jami 1. u stratumu I (T. 1., 1) otkriven dio posude s reljefnim prikazom ljudske figure (ženske) s raširenim rukama u stavu molitve (KARMANSKI, 1979., 11., T. XLVII., 3). S. Karmanski uvršta ova ulomka u kulturne posude posebne namjene koje su kao i žrtvenici služili pri posebnim kulturnim obredima. Po ocjeni S. Dimitrijevića, arheološki materijal iz jame 1. pripadao bi stupnju linear A (DIMITRIJEVIĆ, 1974., 73.) tj. pretklasičnoj starčevačkoj kulturi - predbaročinsko razdoblje (DIMITRIJEVIĆ, 1979., 242.-243.), što je istodobno s našim primjercima iz Slavonskog Broda i Vinkovaca, ul. M. Gupca.

Drugi nalaz iz "Donje Branjevine" kod Deronja je reljefni prikaz ženskog lika na posudi, objavljen 1996. g., bez okolnosti nalaza (KARMANSKI, 1996., sl. 10.) i autor navodi da je to prikazana božica na prijestolju ili božica koja rađa (T. 1., 2). S obzirom da naselje pripada pretklasičnoj i ranoklasičnoj starčevačkoj kulturi - od kasnog monokroma do linear B stupnja (DIMITRIJEVIĆ, 1974., 71.), može se i ovaj nalaz okvirno datirati u rane stupnjeve razvitka starčevačke kulture.

Na području današnje Mađarske u nalazištima Körös kulture otkriveni su na glinenom posudu reljefni prikazi ljudskih likova, koji okvirno pripadaju vremenu kultura Cris, Karanovo I-II, Protosesklo (RACZY, 1980., 32.) i ranim fazama starčevačke kulture (pretklasične i početak klasične - monokrom do linear B stupnja).

U srednjem Pottisju na lokalitetu Szajol-Felsőföld otkriven je reljefni prikaz ljudskog lika (T. 2., 1), izveden na dvije nasuprotnje strane gornjeg dijela trbuha većeg bombastog lonca (RACZY, 1980., 27., 32., 33., sl. 8., 5). Ljudska figura je stilizirana, prikazana uskom reljefnom trakom, a obje

⁵ Prvi pregled nalaza iz ul. M. Gupca 4 (obavila kolegica Maja Krznarić-Škrivanko, na čemu najsrdačnije zahvaljujem), u kojima nedostaje kanceliranog barbotina, bikonično oblikovanih posuda i krivolinijskog slikanja, upućuje na pripadnost ovog materijala stupnju linear A. Međutim, skloniji smo za sada opredijeliti ove nalaze u stupanj linear A/linear B, zbog malobrojnosti starčevačkih nalaza na ovoj lokaciji i dosadašnjih otkrića naselja iz stupnja linear B na drugim parcelama Ervenice

⁶ Ove dvije jame otkrivene su na rubnom dijelu istraženog terena 1998. g., pa je njihovu namjenu za sada teško odrediti. Pretpostavljamo da ove jame nisu bile obične otpadne jame, jer su dosta plitke i ravnog dna, pa se u njima moglo sjediti i obavljati određene poslove ili obrede. S obzirom na planirani nastavak arheoloških istraživanja na tom dijelu zemljišta, možda će se u daljnjim istraživanjima bolje shvatiti njihova namjena

⁷ Ovaj ulomak posude upisan je u posebne nalaze pod brojem 323, sj. 041-042; sonda A/10-c; x=0,60 m, y=1,15m, z=1,48 m, 14. 10. 1998. g.

ruke su savijene u laktima tako da je desna okrenuta prema gore, a lijeva prema dolje.

Na lokalitetu Villánykövesd otkriven je reljefno prikazan stiliziran ženski lik, (T. 2., 2), izveden plastičnom trakom. Ruke su savijene u laktu s uzdignutom desnom rukom, dok donji dio lijeve ruke nedostaje (MAKKAY, 1971., 39., Fig. 1., Pl. 1).

U Szentes-Nagyjaksorpart otkriveni su na dvije posude reljefni prikazi stiliziranih ljudskih likova (T. 2., 3,4), izvedeni reljefnom trakom. Na ulomku, koji iznad glave (na prijelazu trbuha u vrat posude) ima niz malih bradavica s utisnutom jamicom, očuvan je samo gornji dio tijela i ruke, koje su savijene u laktu - desna prema dolje, a lijeva prema gore (KUTZIAN, 1947., T. XLI., 3; MAKKAY, 1971., Pl. 2., 3). Drugi reljefni prikaz na keramici je stilski jednak prvome (T. 2., 4) s tim što su obje ruke isto savijene u laktu, ali okrenute prema gore u stavu molitve (KUTZIAN, 1947., Pl. XLI., 5; MAKKAY, 1971., Pl. 2., 4).

Na nalazištu Kotacpart-Vata tanya na dvije posude su prikazani ljudski likovi izvedeni uskom reljefnom trakom (T. 2., 5,6). Na većem ulomku, grublje fakture, u gornjem dijelu je površina ukrašena nejednakim urezanim linijama, a u njegovu donjem dijelu započinje uzorak izveden štipanjem ("plastični klas"), koji je najvjerojatnije ukrašavao donji dio trbuha posude. Reljefni ljudski lik očuvan je u cijelosti s rukama savijenim u laktu i okrenutim prema dolje (KUTZIAN, 1947., Pl. XLI., 1; MAKKAY, 1971., Pl. 2., 2). Na ulomku druge posude, grube neravne površine, očuvani su samo glava i vrat te lijeva ruka savijena u laktu i okrenuta prema gore, s naglašenim raširenim dugačkim prstima (KUTZIAN, 1947., Pl. XLI., 4).

U Nagykörtüju otkriven je ulomak posude, debljih stijenaka, zažaladene površine s reljefnim prikazom steatopignog ženskog lika (T. 3., 1). Glava i vrat su stupasto prikazani, oči i usta naznačeni urezanim linijama i ruke su savijene u laktima - desna prema dolje, a lijeva prema gore. Bokovi su jako naglašeni i prošireni, a noge kratke i samo naznačene (RACZKY, 1978., 15., T. 1., 1)

Na lokalitetu Tiszaföldvár-Újtemető na ulomku posude zažaladene površine, prikazan je ženski lik sa steatopignim elementima, glava nedostaje, a bila je najvjerojatnije stupasta kao i vrat (T. 3., 2). Ruke su u istom položaju kao i nalaz iz Szajol-Felsőfölda, raširene i savijene u laktu, desna okrenuta prema gore, a lijeva prema dolje (RACZKY, 1980., 32., sl. 11., 4, 12).

Reljefno prikazivanje ženskih likova na keramici kao i glinene statуетe otkrivene na cijelom kompleksu starčevačke kulture, na svim stupnjevima njezina razvitka, rijetki su nalazi među brojnom keramičkom produkcijom. Ipak, stilska raznolikost utopunjuje još uvijek skromne spoznaje o duhovnom životu neolitičkog stanovnika, koji je nastojao simboličkim izrazom prikazati određena božanstva, toteme, pretke ili objekte pomoću kojih je izvodio određene kulturne postupke za bolju plodnost stoke i što bolji urod, koji je ovisio o godišnjim dobima i prirodnim silama.

Otkrića antropomorfne plastike u ranoneolitičkim naseljima unatrag dvadeset godina utopunila su sliku stilskog razvitka prikaza ženske figure, na gotovo svim razvojnim stupnjevima starčevačke kulture. Do tada se sma-

tralo da je brojna antropomorfna plastika karakteristična samo za razdoblje mlađeg neolitika - vinčansku kulturu (STANKOVIĆ, 1992., 86.-87.), a novija otkrića promijenila su ne samo sliku o njihovim oblicima i posebnom likovnom izrazu, nego i spoznaje o načinu razmišljanja neolitičkog čovjeka već od prvih početaka izgradnje zemljoradničkih naselja.

Analizom do sada otkrivenih reljefnih prikaza na keramičkom posudu i usporedbom s glinenim statuetama na nalazištima, uočavaju se slični načini izražavanja, što je omogućilo točnije određivanje njihovih stilskih i kronoloških elemenata, i potvrdilo njihovu okvirnu vremensku pripadnost pojedinoj fazi starčevačke kulture koja se mogla, pri njihovu pronalazanju, iščitati u osobinama arheološke građe u čijem kontekstu su otkriveni.

U početnim fazama razvitka starčevačke kulture (od monokroma do lineara B) i na prvim stupnjevima Körös kulture, prikaz ljudskih (ženskih) likova na glinenom posudu stilski je ujednačen i znatno se razlikuje od kasnijih razdoblja (sl. 1., 2. i T. 1., 2.). Likovi su izvedeni plastičnom trakom (na našim primjercima iz Slavonskog Broda i Vinkovaca su trake ukrašene otiscima prsta - sl. 1., 2.), stilizirani i jednostavni, do krajnje granice prepoznatljivosti. Spolni atributi nisu naznačeni (osim kod dva lika iz Donje Branjevine i Villánykövesda - T. 1., 1, 2 i T. 2., 1), a jedna ili dvije ruke dignute su na molitvu. Ovakav način prikazivanja ženskog lika ukazuje da je ranoneolitički čovjek u svojim razmišljanjima i kulturnim obredima želio naglasiti svoju molitvu prirodnim silama za dobar urod i plodnost stoke, o kojima je ovisio njihov opstanak.

Na ženskom liku iz Sarvaša (sl. 3.) figura ima raširene i uzdignute ruke. Glava, tijelo, ruke i noge su još uvijek stilizirani, ali su jasno istaknuti ženski atributi (grudi i spolovilo). Vrat i glava su stupasti, ali je na glavi urezanim linijama prikazana kosa, kratkim urezanim crticama obrve i oči i u sredini malim ispupčenjem naglašen nos. I kod ovakvog prikaza, koji je datiran u početak klasičnih faza starčevačke kulture - linear B/girlandoid (DIMITRIJEVIĆ, 1979., 246.-247.), još uvijek je naglašena molitva prirodnim silama. Stilске i vremenske analogije primjerku iz Sarvaša mogu se naći u "Donjoj Branjevini" kod Deronja (T. 1., 2), u prikazu Božice koja rada (KARMANSKI, 1996., sl. 10.). Na glavi su oči prikazane kratkim urezanim linijama, nos je malo istaknut, a grudi i spolovilo posebno naglašeni, pa bi i ovaj primjerak mogao pripadati stupnja linear B, tj. ranoklasičnoj starčevačkoj kulturi.

Daljnji primjerci iz Vinkovaca, "Cibalae banka" (sl. 4.), Nagykörtü i Tiszaföldvár-Újtemető (T. 3., 1, 2), razlikuju se od prethodnih po stavu ruke (jedna gore, a druga dolje), a najveća razlika je u steatopignom oblikovanju bokova. Na glavi su oči prikazane urezanim kratkim linijama, nos malo naglašen, a na vinkovačkom primjerku su označena i usta malim kružnim udubljenjem. Na ovim likovima nije više naglašena molitva nego plodnost i rađanje, što ukazuje na novo vjerovanje i jačanje kulta Božice - majke - praroditeljice (plodna zemlja u obliku žene), koje je tijekom neolitika, u mladim fazama starčevačke kulture steatopigno oblikovanjem ženskim idolima dobilo svoj potpun izražaj.

LITERATURA

- DIMITRIJEVIĆ, S., 1966., Rezultati arheoloških iskopavanja na području vinkovačkog muzeja od 1957. do 1965. godine, *20 godina muzeja Vinkovci*, Vinkovci, 34.-99.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1969., Starčevačka kultura u slavonsko-srijemskom prostoru i problem prijelaza starijeg u srednji neolit u srpskom i hrvatskom Podunavlju, *Neolit i eneolit u Slavoniji*, Vukovar, 9.-97.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1974., Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rješavanju ovog problema, Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju, *Materijali X.*, Beograd, 59.-121.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1979., Sjeverna zona, *PJZ II. (Neolit)*, Sarajevo, 229.-260.
- DIMITRIJEVIĆ, S., TEŽAK-GREGL, T., MAINARIĆ-PANĐIĆ, N., 1998., *Prapovijest*, Zagreb, 1.-390.
- ISKRA-JANOŠIĆ, I., 1984., Arheološka istraživanja na području općine Vinkovci, Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji, *IzdavanjaHAD*, sv. 9, Zagreb, 143.-151.
- KARMANSKI, S., 1979., *Donja Branjeвина*, Odžaci, 1.-18., 74 tablice.
- KARMANSKI, S., 1996., *Boginja je pronadena*, Odžaci, katalog.
- KEZNARIĆ-ŠKRIVANKO, M., 1994., Ervenica - zaštitno iskopavanje, *ObavijestHAD god. 26. (1994.) br. 3.*, Zagreb, 38.-39.
- KEZNARIĆ-ŠKRIVANKO, M., 1996., Novi nalazi starčevačkih zrtvenika u Vinkovcima, *ObavijestHAD god. 28. (1996.) br. 3.*, Zagreb, 40.-42.
- KEZNARIĆ-ŠKRIVANKO, M., 1999., Mlađe kameno doba, *Vinkovci u svijetu arheologije*, katalog, Vinkovci, 11.-21., 79.-90.
- KÜTZAN, L., 1947., *The Körös Culture*, Budapest, 1.-55.
- MAKKAY, J., 1971., The Chalcolithic male relief from Villánykövesd and the earliest male figurines in south-eastern Europe, *JPMÉ 13 (1968.)*, Pécs, 39.-62.
- MARČKVIĆ, Z., 1994., *Sjeverna Hrvatska od neolita do bronzanog doba*, Koprivnica, 1.-302.
- MINICHREITER, K., 1992., Kulni predmeti starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj, *PrilInstArheolZagreb*, 9/1992., Zagreb, 7.-22.
- MINICHREITER, K., 1992. a, *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj*, Zagreb, 1.-104.
- MINICHREITER, K., 1997., Otkriće u Lukaču i Požegi kao prilog poznavanju topografije naselja starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj, *PrilInstArheolZagreb*, 11.-12./1994.-1995., Zagreb, 7.-37.
- MINICHREITER, K., 1999., Slavonski Brod, Galovo-Ciglana, sustavna istraživanja starčevačkog lokaliteta u godini 1998., *ObavijestHAD god. 31. (1999.) br. 1.*, Zagreb, 25.-29.
- MINICHREITER, K., 1999. a, Ranoneolitički ukopi i pogrebni običaji u naseljima starčevačkog kulturnog kompleksa, *PrilInstArheolZagreb*, 15.-16./1998.-1999., Zagreb, 5.-20.
- RACZYK, P., 1978., *Figurale Darstellungen der Körös-kultur aus Nagyköri Auszug. SzolnokMMÉ*, Szolnok, 7.-17.
- RACZYK, P., 1980., New figur representations of the Körös culture from the middle Tisza region and their historical connexions, *SzolnokMMÉ 1979-1980*, Szolnok, 5.-33.
- SCHMIDT, R. R., 1945., *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1.-210.
- STANKOVIĆ, S., 1992., *Sakralna mesta i predmeti u starijenoneolitskim kulturama centralnobalkanskog područja*, (doktorska disertacija u rukopisu), Beograd, 1.-398.
- ŠIMIĆ, J., 1995., *Umjetnost pretpovijesti istočne Slavonije i Baranje*, katalog Osijek, 1.-70.
- TRBOJEVIĆ-VUKIČEVIĆ, T., BABIĆ, K., 1999., Analiza animalnih ostataka iskopanih godine 1997. iz arheološkog iskopišta lokacije Ciglana - Slavonski Brod, *ObavijestHAD*, god. 31. (1999.) br. 3., Zagreb, 63.-70.

SUMMARY

RELIEF IMAGES OF FEMALE FIGURES ON STARČEVO CULTURE VESSELS

The past ten years have seen the first excavations of the earliest settlements on Croatian territory, which belong to the earlier phases of the Starčevo Culture - the Linear A phase. During 1989 and 1990, a small "crafts" settlement was excavated at Zadubravlje, around 17 km east of Slavonski Brod (MINICHREITER 1992a, 35-39),¹ and from 1997 annual systematic excavation has been undertaken in Slavonski Brod,² where part of a large settlement was discovered, which included a fenced off and separate ritual and burial area (MINICHREITER 1999, 25-29; EADEM 1999a, 5-20).

Prior to these discoveries, the first two phases (Monochrome and Linear A) existed only theoretically in the developmental structure of the Starčevo Culture in Croatia (DIMITRIJEVIĆ 1974, 82, 83; IDEM 1979, 242-243). This research has changed the entire image of the development of the first cultures of the southern Pannonian region during the early Neolithic, uncovering settlements with extensive material inventories, among which artistically formed pottery artifacts stand out.

At the beginning of the Neolithic, the prehistoric communities founded permanent settlements and began to produce food for their subsistence on the land surrounding them. This was the time of the first beginnings of agriculture, when cultivated fields were dug and pastures were formed, for domesticating wild animals. The analysis of the remains of animals excavated during the first year of excavation at the early Starčevo settlement at Slavonski Brod (TRBOJEVIĆ-VUKIČEVIĆ, BABIĆ 1999, 63-70) indicates the process of domestication in the period of the early Neolithic in Croatia. The pit-dwellings and refuse pits contained remains of the bones of wild large and small ruminants (red deer, deer), pigs, small mammals, and fish, with a certain proportion of domesticated small ruminants (sheep, goats) and domesticated large ruminants (cattle). This proves that along with the hunting and gathering tradition, the first inhabitants tried to ensure the greatest possible fertility of the land and animal species so as to produce food as the main basis for survival. In terms of food production, its preparation and preservation was extremely important, which enabled the beginnings of the manufacture and firing of clay vessels, as a revolutionary achievement that marked the stone age and has continued to the present day. In keeping with the new way of life and new creative fields, a complicated religious life developed, as humans became aware of a direct dependence on the seasons and natural forces. The Neolithic farmer was directly dependent on the earth, the sun, and rain, and after sowing a seed, there was a long wait to harvest. This waiting for a good crop was expressed symbolically by Neolithic cultivators in the form of a shallow relief on pottery vessels in the form of a praying female figure (ŠIMIĆ 1995, 6).

Although the settlements of the Starčevo Culture in northern Croatia are rare, various cult objects have been dis-

covered: statuettes, 'cult lamps, and amulets (MINICHREITER 1992, 7-22; MARKOVIĆ 1993, 49; KRZNARIĆ-ŠKRIVANKO 1996, 40-42). From the 66 documented Starčevo settlements in Croatia, and among the numerous pottery vessels, only four examples have been found with images of female figures with raised arms in a praying position made in shallow relief.

The first relief image was found at Sarvaš near Osijek (eastern Slavonia) at the site of "Gradac or Vlastelinski brijeg" in 1942/43 (SCHMIDT 1945, 128, 185, fig. 74; DIMITRIJEVIĆ 1974, Pl. IV: 9; DIMITRIJEVIĆ 1979, 246; ŠIMIĆ 1995, 9; DIMITRIJEVIĆ, TEŽAK-GREGG, MAJNARIĆ-PANĐIĆ 1998, fig. 6).

Another two were discovered in Vinkovci (eastern Slavonia) at the site of "Cibalae Banka" in 1977/78, and at "Ervenica" in M. Gupca St. in 1995 (KRZNARIĆ-ŠKRIVANKO 1999, 81), 3,4,5.

The fourth find was found in Slavonski Brod (central Slavonia - Sava River Valley) at the site of "Galovo" in 1998, where annual systematic excavation is being performed (MINICHREITER 1999a, 7), 6,7.

The relief images of female figures on pottery vessels discovered in Croatia can be classified as follows in the chronological development of the Starčevo Culture on the basis of the stylistic characteristics, the method of manufacture, and the circumstances of discovery in the context of the other archaeological material:

- Slavonski Brod "Galovo" - Linear A (fig. 1)
- Vinkovci "Ervenica", 4 M. Gupca St. - Linear A/Linear B (fig. 2)
- Sarvaš "Gradac or Vlastelinski brijeg" - Linear B/Girlandoid (fig. 3)
- Vinkovci "Cibalae Banka" - Linear B/Spiraloid B (fig. 4).

The discovery of anthropomorphic sculpture in early Neolithic settlements throughout the entire complex of the Starčevo Culture within the last ten or so years has supplemented the image of the stylistic development of the depiction of the female figure throughout almost all the developmental stages. Until then it had been considered that numerous anthropomorphic representations were characteristic only for the period of the late Neolithic - the Vinča Culture (STANKOVIĆ 1992, 86-87), and the newer discoveries have changed not merely the image of their forms and particular artistic expression, but also knowledge about the thought processes of Neolithic people from the very beginnings of constructing an agricultural settlement.

Through analysis of the discovered relief images on the pottery vessels and comparison with the clay statuettes from the sites, similar manners of expression have been noted, which has enabled a more precise determination of their stylistic and chronological elements, and has confirmed their general chronological classification to individual phases of the Starčevo Culture, which could also be perceived in the characteristics of the archaeological material in whose context they were discovered.

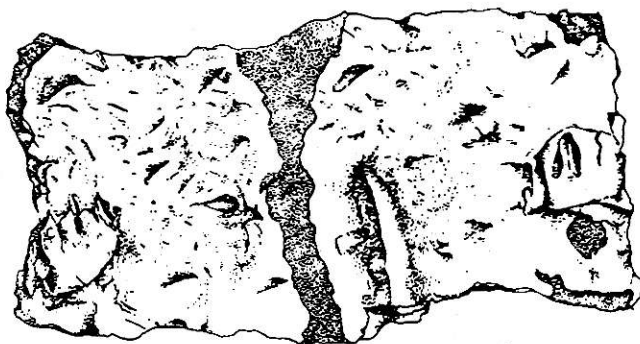
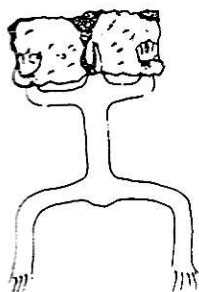
Similar examples of relief decoration on vessels (although scarce considering the large quantity of pottery fragments) have been found not merely in the settlements of the Starčevo Culture, but also in the broader zone of distribution of the Starčevo Culture complex (Pl. 1, 2, 3).

In the first developmental phases of the Starčevo Culture (from Monochrome to Linear B), and in the first phases of the Körös Culture (fig. 1: 2 and Pl. 1: 2), the image of human (female) figures on the pottery vessels is stylistically uniform and differs considerably from the later phases; Slavonski Brod (MINICHREITER 1999a, 7), Vinkovci (KRZNARIĆ-ŠKRIVANKO 1999, 81), Deronje "Donja Branjevina" (KARMANSKI 1979, 11; IDEM 1996, fig. 10), Szajol-Felsőföld (RACZY 1980, fig. 8, 5), Villánykövesd (MAKKAY 1971, Fig. 1, Pl. 1), Szentés-Nagyjaksorpart and Kotacpart-Vata-tanya (KUTZIAN 1947, Pl. XLI, 3; MAKKAY 1971, Pl. 2: 3, 4). The figures were depicted with an applied band (on the examples from Slavonski Brod and Vinkovci, the bands were decorated with finger impressions), stylized and simplified to the very boundaries of recognition. Sexual attributes were not marked (except for two figures from Deronje and Villánykövesd - Pl. 1: 1-2 and Pl. 2: 1), and one or two hands were raised in prayer. Such a manner of depicting the female figure indicates that early Neolithic people in their reflections and cultural rituals wished to emphasize their prayers to the forces of nature for a good crop and fertile stock, on which their very survival depended.

On the female image from Sarvaš, the figure has spread and raised arms (fig. 3). The head, body, arms, and legs are still stylized, but the female attributes are clearly emphasized (breasts and genitals). The head and neck are columnar, but incised lines on the head show hair, with short incised lines for the eyebrows and eyes, while the nose is emphasized by a small protrusion in the centre. Even in this figure, which is dated to the beginning of the classical phase of the Starčevo Culture - Linear B/Girlandoid (DIMITRIJEVIĆ 1979, 246-247), the prayer to natural forces is still emphasized. Stylistic and chronological analogies to the example from Sarvaš can be found at the site of Donja Branjevina" near Deronje (Pl. 1: 2), in the image of a goddess giving birth (KARMANSKI 1996, fig. 10). The eyes on the head are depicted with short incised lines, the nose is somewhat prominent and the breasts and genitals are particularly emphasized, so that this example could also belong to the period of the Linear B phase, i.e. the early classic Starčevo Culture.

Further examples from Vinkovci, at the Cibalae Banka site (fig. 4), Nagyör, (RACZY 1978, Pl. 1: 1) and Tiszaföldvár-Újtemető (RACZY 1980, fig. 11: 4, 12), shown on Pl. 3: 1, 2, differ from the previous ones in terms of the arm position (one raised and the other lowered), and the greatest difference is in the steatopygous shaping of the flanks. On the head the eyes are depicted with short incised lines, the nose is slightly emphasized, and on the example from Vinkovci, the mouth is denoted by a small circular hollow. These figures no longer emphasize prayer, rather fertility and birth, indicating a new belief and a strengthening of the cult of the Great Mother (fertile land in the form of a woman), which during the Neolithic, in the late phases of the Starčevo Culture, received its full expression in the form of steatopygous female idols.

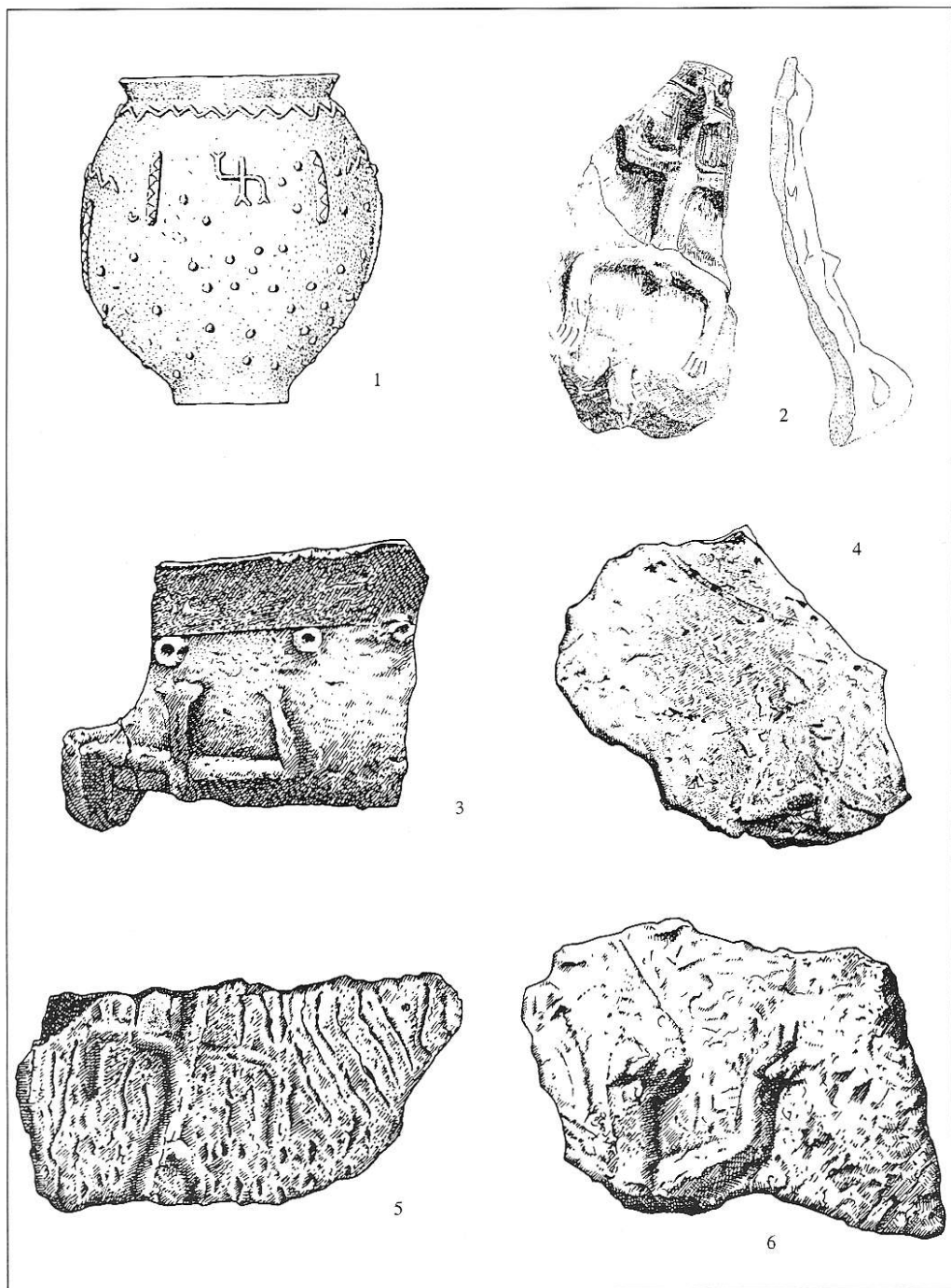
Keywords: Neolithic, Croatia, Starčevo Culture, relief, vessels, female figures.

1

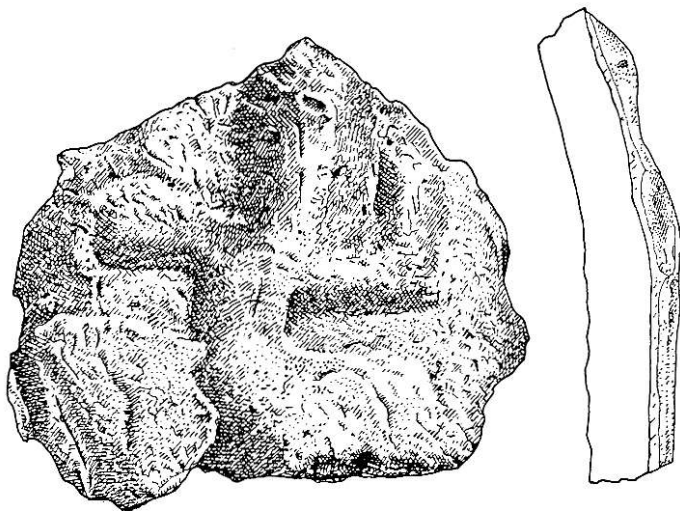

2

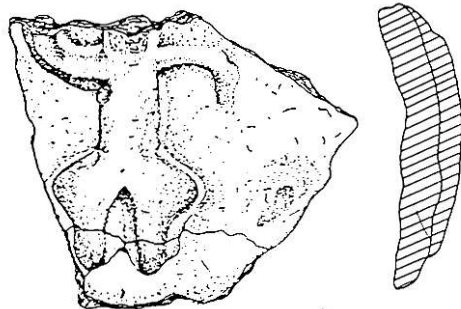

T. 2.: 1. Szajol-Felsőföld (prema P. RACZYJU); 2. Villánykövesd (prema J. MAKKAYU); 3., 4. Szentes-Nagyjaksopart (prema I. KUTZIANU); 5., 6. Kotacpart-Vata-tanya (prema I. KUTZIANU)

Table 2 1. Szajol-Felsőföld (from P. Raczky); 2. Villánykövesd (from J. Makkay); 3., 4. Szentes-Nagyjaksopart (from I. Kutzian); 5., 6. Kotacpart-Vata-tanya (from I. Kutzian)

1

2

T. 3.: 1. Nagykőrüi (prema P. RACZYJU); 2. Tiszaföldvár-Újtemető (prema P. RACZYJU)

Table 3 1. Nagykőrüi (from P. RACZYJ); 2. Tiszaföldvár-Újtemető (from P. RACZYJ)